

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

На правах рукопису

ПАНІНА
Наталія Вікторівна

СПОСІБ ЖИТТЯ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ
ЗА УМОВ ПЕРЕХОДУ ВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Спеціальність 22.00.04 - соціальні структури,
соціальні інститути та спосіб життя

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ - 1993

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00802244 (K)

НАШІВА
Наталія Вікторівна

**СПОСІБ ЖИТТЯ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ
ЗА УМОВ ПЕРЕХОДУ ВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ**

Спеціальність 22.00.04 - соціальні структури,
соціальні інститути та спосіб життя

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

Київ - 1993

Дисертація виконана у відділі інтегративної психологічної думки
Інституту соціології АН України

Орієнтовні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
доктор соціологічних наук
доктор філософських наук, професор

О.І.Донченко
С.О.Мамеєв
Ю.Д.Цибулюк

Прочитана організація - факультет соціології і психології
Київського університету ім. Т.Шевченка

Заквіт відбудеться

<< >> 1993 року

о ... годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.08.01

при Інституті соціології АН України за адресою:

252021, Київ, 21, вул. Шевченка, 12.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці інституту.

Автореферат дисертації розісланий 1993 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої ради Д 01.08.01
кандидат філософських наук

І.Е.Бенешівна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Актуальність і міра винятності проблеми. За умов доглибних соціальних перетворень, які заторкують економічні, політичні і національно-державні підвалини суспільства, відбуваються істотні зміни способу життя і психології людей, котрі зіткнулися із зовсім новою для себе дійсністю, незвичними соціальними процесами та явищами після тривалого періоду стабільного та на свій копіл безпроблемного існування у тоталітарному суспільстві. Доглибної засадою кардинальних змін способу життя і соціального самопочуття населення є історично неминучий, але болісний злам системи ціннісно-нормативної регуляції свідомості і поведінки людей, котрі опинилися в ситуації дедалі глибшої аномії, яка є типовою для будь-якого перехідного стану суспільства, але лише за виняткових історичних обставин сягає тотальних суспільних масштабів. За цих умов спосіб життя зазнає принципових змін і серйозних деформацій, які поширюються практично на всі прошарки населення, соціальні групи і формують нові базисні риси особистості перехідного періоду.

Хоча ці процеси емпірично фіксуються, описуються в окремих наукових та публіцистичних працях, досі немає жодної спеціальної праці, присвяченої систематичному дослідженню особливостей взаємозв'язку способу життя та психологічного стану населення за умов переходу нашої країни від тоталітарного суспільного устрою до демократії. Багато в чому це пов'язане з тим, що, по-перше, недостатньо розробленим є теоретико-методичний аспект вивчення цієї проблеми; по-друге, у радянській соціології замало уваги приділялося розробці методичного забезпечення досліджень масових психологічних станів, зокрема застосування психологічних тестів у соціологічних дослідженнях; по-третє, система емпіричних показників способу життя розроблялася переважно під кутом зору вивчення способу життя у конкретній суспільній системі - соціалістичній, інституційні ціннісно-нормативні підвалини якої уявлялися непохитними. І коли соціологи зіткнулися з кардинальним зломом встановлених структур та інституцій, з різкими змінами способу життя і соціального самопочуття людей, їхні можливості теоретичного осмислення та емпіричного дослідження нових соціальних процесів і явищ виявилися вельми обмеженими, попри те, що проблематика способу життя дуже інтенсивно вивчалася суспільствознавцями у період відносно стабільного існування доперевбудовного суспільства

/В.І.Толстух, І.В.Бестужев-Лада, Л.В.Сохань, А.П.Бутенко, О.С.Ципко, І.Т.Левикін та ін./.

Через ідеологічні причини недостатньо задіяним виявився і досвід західної соціології у вивченні закономірностей глобальних трансформацій ціннісно-нормативних систем, зокрема процесів становлення й розвитку сучасних демократичних держав. Навіть класичні концепції, пов'язані з вирішенням проблеми соціальних змін і вивченням процесів організації та дезорганізації суспільних систем /Е.Дюркгейм, Г.Лебон, О.Шпенглер, А.Тойнбі, В.Парето, П.Сорокін, Б.Адамс, Р.Парк/, досі не знайшли гідного місця в осмисленні сучасних суспільних колізій, хоча чимало праць були опубліковані й стали доступними для соціологічного співтовариства.

Дещо більше "поцестило" концепціям ціннісно-нормативної регуляції суспільного життя /М.Вебер, В.Томас, Ф.Знаєцький, Т.Парсонс, Р.Мертон, А.Турен та ін./, які були багато в чому сприйнятті вітчизняною соціологією і термінологічно, і змістовно, попри формально критичне ставлення до принципів розумічої соціології, аксіології, структурного функціоналізму та еціоналізму. Завдяки досить активному опануванню західної соціології в її раціоналістичному та позитивістському складниках значна увага приділялася феноменам ціннісно-нормативної регуляції різних царин життя суспільства у теоретичних працях та емпіричних дослідженнях /М.І.Бобнева, В.В.Водзинська, Є.М.Пеньков, І.М.Попов, А.О.Ручка, В.Л.Осовський, В.Є.Хмелько, В.О.Ядов та ін./.

Водночас практично незадіяними виявилися ідеї та методи дослідження західних соціологів, пов'язані з украй важливими для розуміння кризового розвитку посттоталітарного суспільства концепціями зномії /Е.Дюркгейм, Р.Мертон, Г.Бенкер, Дж.Хоманс/, перехідних станів суспільства /У.Ссборн, Р.Маківер, Дж.Бешет, А.Босков та ін./, змін соціального гатуку в історико-еволюційному процесі /Д.Рісмен, Е.Фромм, А.Кардінер, Р.Лінтон, С.Д.Франк/, соціальної революції /П.Сорокін, С.Хантингтон, Ч.Джонстон та ін./.

Навіть широко відомі у нас концепції постіндустріального суспільства, про які, здавалось би, за останні два десятиріччя написано не менше, ніж про розв'язання соціалізм, менше за все були сприйняті у тілі їхньої частині, де розкривається не тільки переваги нового суспільства, а й проблеми та труднощі переходу до нього у процесі подолання криз перехідного періоду.

— Велике значення в осмисленні закономірностей переходу сус-

пільства від тоталітаризму до демократії мають концепції розвитку політичної культури у контексті глобальних і регіональних соціальних змін /Г.Алмонд, С.Барна, В.Баталов, С.Лінсет, Р.Мілібенд, Л.Пай, У.Розенбаум, Р.Фарнен та ін./, теорії, які розкривають формування тоталітарної організації суспільства /Е.Фромм, Х.Аренд, Г.Лассауел/, а також соціологічні теорії конфлікту /Р.Дарендорф, Л.Козер/. Практично не використано в аналізі процесів, що відбуваються, виявилася і низка важливих категорій і показників, розроблених раніше у зарубіжній та вітчизняній психології: інтернальність-екстернальність і відповідальність /Дж.Роттер, К.Муздибаев/, задоволеність життям /Б.Ньгартен, Р.Хавігхарст, Ш.Тобін/, авторитарність /Т.Адорно, Дж.Мелоен, Л.Хагендорн/, тривожність /Ч.Спілбергер, Ю.Л.Ханін/, психологічні ресурси /В.С.Магун/ та ін.

За останні роки в Росії та Україні з'явилися праці, в яких розкриваються деякі особливості розвитку посттоталітарного суспільства, закономірності формування масової свідомості та суспільної пильної психології за умов посилення соціальної напруженості та політичної нестабільності /Т.І.Заславська, Ю.А.Левада, М.П.Попов, В.О.Ядов, І.С.Кон, А.Я.Гозман, О.І.Донцов, Є.І.Головаха, В.С.Небоженко, І.Е.Бенежкіна, Ю.Д.Приляк, М.В.Попович, В.І.Волович, Д.І.Видрін/. Але переважну масу праць з проблем способу життя та психологічного стану населення складають матеріали соціографічного характеру, які відтворюють результати численних опитувань громадської думки. Тому особливої актуальності набуває розробка концепції способу життя та психологічного стану людей за унікальних історичних умов глобального зламу цінностей у процесі здекларованого переходу від тоталітарної системи до відкритого суспільства. При цьому треба враховувати, що реальна перспектива розвитку суспільства аж ніяк не визначена наперед здекларованими принципами соціальних перетворень. Шлях до демократії може вкрай ускладнитися, якщо на перехідному етапі виникнуть масові реакції на труднощі та конфлікти, пов'язані з дестабілізацією суспільства. За таких умов аналіз динаміки соціального самопочуття та психологічного стану населення на основі науково обгрунтованої системи показників, яка враховує особливості способу життя і соціально-політичних орієнтацій людей у перехідному суспільстві, стає важливою передумовою фіксації реального стану суспільства і прогнозування його подальшого розвитку.

Мета і завдання дослідження. Розробка концепції формування способу життя за умов зорганізованого та дезорганізованого суспільства та узагальнення обсягового емпіричного матеріалу досліджень особливостей способу життя і психологічного стану різних груп населення України на першому етапі становлення самостійної демократичної держави для визначення вихідного рівня /точки відліку/ головних компонентів психологічного стану та аналізу подальших змін масової психології у процесі демократизації і державного будівництва.

Реалізація мети дисертаційного дослідження спричинила розв'язання таких завдань:

- розробка концептуальної моделі, яка дозволяє визначити специфіку взаємозв'язку способу життя та психологічного стану за умов стабільної та нестабільної соціальних систем, і відповідного поняттєвого апарату;

- розробка системи показників способу життя, соціального самопочуття та психологічного стану;

- підбір та адаптація методик для операціоналізації відповідних показників;

- узагальнення, порівняння й теоретичне осмислення результатів емпіричних досліджень, здійснених в Україні як до початку соціальних перетворень, так і в останні роки з питань, пов'язаних з особливостями психологічного стану різних категорій населення.

Джерела та емпіричний матеріал дослідження. Впродовж 1973-1992 років автор брала участь у численних соціологічних і соціально-психологічних дослідженнях, присвячених вивченню способу життя різних категорій населення та вимірюванню показників психологічного стану і соціального самопочуття людей за стабільних та мінливих умов суспільного життя. Низку спеціальних досліджень проблеми здійснено за програмами й під керівництвом автора в Інституті геронтології АМН, Центрально-Українському відділенні ВУВГД, Інституті соціології АН України. Серед підготовлених і проведених опитувань три дослідження /у січні 1991 року, у листопаді 1991 року та у квітні 1992 року/, під час кожного з яких було опитано близько 1800 чоловік, котрі за статтю, віком, освітою, типом поселення та регіоном мешкання репрезентували доросле населення України, були присвячені вимірюванню соціального самопочуття, психологічного стану та соціально-політичних установок населення за умов перехідного суспільства. Результати цих дослід-

жень, а також узагальнення і концептуальне осмислення досвіду зарубіжної та вітчизняної соціології у вивченні поставленої проблеми є емпіричною та теоретичною базою дисертаційного дослідження.

Наукова новизна. У дослідженні розроблена нова у соціологічній теорії концепція соціальної інтеграції індивідуумів у певну соціальну систему на основі соціально-особистісної регуляції їхнього способу життя, яка дає змогу визначити методологічні та методичні особливості вивчення соціальної поведінки і психологічного стану людей у стабільних та нестабільних суспільних системах;

- у рамках цієї концепції показано, що психологічний стан, який виключає соціальне і психологічне самопочуття /функціональні показники способу життя/, визначається мірою обалансованості нормативної, реальної та ідеальної моделей способу життя: міра відповідності реальної моделі способу життя /стилю життя/ нормативній /соціальному статусові/ визначає соціальне самопочуття людини; міра відповідності реальної моделі способу життя ідеальній /особистій життєвій перспективі/ визначає її психологічне самопочуття;

- емпірично /на основі аналізу даних, отриманих у дослідженнях способу життя за умов соціальної стабільності/ обґрунтована теза про те, що за стабільних соціальних умов переважає соціальна детермінація формування способу життя, й тому головна спрямованість досліджень способу життя, проваджуваних за умов соціальної стабільності, визначається гіпотезами впливу тих чи тих структурних компонентів способу життя /соціального статусу, стилю життя, життєвої перспективи/ на психологічний стан людей;

- концептуально обґрунтовано, що умови соціальної нестабільності, які характеризуються передовсім розпадом панівної ціннісно-нормативної системи і зруйнуванням статусно-нормативної регуляції способу життя, спричиняють зміну спрямованості детермінації: вирішальну роль у процесах соціальної інтеграції починають відігравати функціональні елементи способу життя /соціальне та психологічне самопочуття/, а також індивідуально-психологічні особливості членів суспільства;

- вперше у дослідженні способу життя обґрунтовується методологічний підхід, згідно з яким за умов знової перехідного суспільства як головні показники способу життя мають розглядатися: І/ соціальне самопочуття населення, яке відображає, з одного бо-

ку, реакцію різних соціальних груп населення на аномію, міру по-треби у зміцненні ціннісно-нормативних підвалин, а з іншого - новопосталі типи ціннісно-нормативних підсистем; 2/ соціально-політичні установки /як здекларовані ціннісно-нормативні підвалини соціальної інтеграції/; 3/ психологічна непохитність насе-лення /як психоемоційні ресурси подолання аномії і здійснення соціальної інтеграції на нових засадах/;

- вперше у соціологічному дослідженні розроблені, обгрунто-вані й застосовані інтегративні показники психологічної непохит-ності населення: тривожність /інтегративний показник функціо-нального стану, який визначає психоемоційну незворушність інди-відуумів/, задоволеність життям /інтегративний показник ставлен-ня індивіда до життя, який визначає позицію особистості на шка-лі "оптимізм - песимізм"/, інтернальність /інтегративний показ-ник соціальних якостей особистості, який визначає позицію осо-бистості на шкалі "соціальна відповідальність"/.

- як показники соціального самопочуття у дослідженні вперше розроблені такі показники, як соціальна затребуваність, аномічна деморалізованість, цинізм, національна толерантність;

- вперше в емпіричному соціологічному дослідженні проведена стандартизація психологічних тестових методик на репрезентатив-ній вибірці населення України: шкала тривожності Спілбергера, тест "Індекс задоволеності життям" /Index Life Satisfaction/, шкала цинізму, індекс втрати нормативних стандартів /аномічної деморалізованості/ Макклоскі-Сроула, шкала авторитаризму Адорно /варіант із семи пунтів/, шкала соціальної дистанції Богардуса;

- дані, отримані у результаті репрезентативних опитувань, дозволили виявити статистичну норму і фактичний рівень психоло-гічного стану і соціального самопочуття дорослого населення Ук-раїни у перший рік становлення державності за низкою стандарти-зованих показників /рівень тривожності, міра задоволеності жит-тям, аномічна деморалізованість, індекс авторитаризму, індекс цинізму/ і визначити розстановку сил за політичними та соціаль-но-економічними орієнтаціями населення;

- аналіз чинників психологічного стану дозволив визначити тенденції і чинники ризику порушення психологічної непохитності населення за стабільних та нестабільних соціальних умов;

- виявлено низку феноменів, які розкривають особливості пси-хологічного та соціального самопочуття населення за умов перс-

хідного суспільства:

а/ на тлі психологічної "гіпердіагностики", зафіксованої в опитуваннях щодо оцінок психологічного стану оточуваних людей /при цьому власний психологічний стан не драматизується/, виявляється достатній потенціал психологічної непохитності, який визначає реальну можливість виходу суспільства із кризи та поновлення ефективної ціннісно-нормативної системи;

б/ соціальне самопочуття, навпаки, характеризується високим рівнем деморалізованості, поширеною практично серед усіх категорій населення та вґрунтованою масовим почуттям соціальної незадоволеності, яке виникає внаслідок неростання соціально-статусної невизначеності за умов тотальної аномії;

- виявлено співіснування й досить широке розповсюдження суперечливих систем цінностей: демократичні установки й орієнтації на ринкову /капіталістичну/ економічну систему, традиціоналізм /звертання до минулого "взагалі"/, соціальний ізоляціонізм /характерний для архаїчних суспільств/, патерналізм /ціннісний складник тоталітарного суспільства/, соціальний цинізм /ціннісна засада анархічного суспільства/;

- показано, що незалежно від політичних орієнтацій для переважної більшості населення характерна амбівалентність - паралельна орієнтація на демократичні цілі розвитку суспільства та тоталітарні засоби їх реалізації, політична неефективність і некомпетентність, які детермінують і невизначену перспективу реального, а не здекларованого розвитку суспільства /у зв'язку з цим у дисертації визначені головні принципи формування відповідних компонентів політичної культури демократичного гатунку/.

Практична значимість дослідження. Розроблена у дисертації концепція, запропонована система показників і результати аналізу емпіричних даних дають змогу не тільки визначити актуальні характеристики психологічного стану населення на першому етапі становлення державності України у взаємозв'язку з особливостями способу життя й соціального самопочуття різних соціальних груп, але й окреслити тенденції розвитку суспільства у соціально-політичному та психологічному аспектах, розкрити чинники, які сприяють або перешкоджають демократичним перетворенням.

Результати цієї праці можуть стати основою /точкою відліку/ для здійснення регулярного спостереження за змінами соціальних орієнтацій, самопочуття та психологічного стану населення у про-

цесі державного будівництва і демократизації суспільства, для розробки науково обґрунтованих соціальних прогнозів. Вони неодноразово використовувалися при підготовці аналітичних матеріалів, призначених для законодавчих та виконавчих органів влади, для міністерств і відомств, відповідальних за здійснення соціальної політики. Отримані результати регулярно висвітлювалися у пресі й на телебаченні, використовувалися при читанні спецкурсу в Київському університеті ім. Тараса Шевченка, а також при підготовці курсу лекцій "Технологія соціологічного дослідження", який нині виходить друком.

Апробація дисертації. Дисертація обговорювалася на засіданні відділу вивчення громадської думки Інституту соціології АН України й була рекомендована до захисту. Її головні тези були апробовані на таких наукових конференціях і симпозіумах: Всесоюзна конференція "Головні чинники формування особистості" /Москва-Звенигород, 1979/, III Всесоюзний з'їзд геронтологів /Кишинів, 1983/, Всесоюзна конференція "Сучасні проблеми прикладної соціології і соціальної психології у трудових колективах" /Ленінград, 1984/, Республіканський круглий стіл "Розумна організація життя особистості" /Керч, 1987/, Друга всесоюзна координаційна нарада "Соціологія особистості" /Паланга, 1988/, Міжнародний семінар "Соціальні проблеми молоді України та Угорщини" /Ужгород, 1989/, III Всесоюзна конференція "Методи соціологічних досліджень" /Звенигород, 1989/, Науково-практична конференція "Проблеми вивчення і використання громадської думки за умов демократизації радянського суспільства" /Горький, 1990/, Міжнародна конференція "Політична культура, політичні та економічні орієнтації у країнах Східної та Центральної Європи при переході до демократії" /Будапешт, 1991/, Міжнародний семінар "Єврейська цивілізація у країнах Східної Європи" /Ієрусалим, 1991/, Міжнародна конференція "Як бути демократом у посткомуністичному суспільстві" /Балатонфельдвар, 1991/, Міжнародна робітничка нарада "Процес демократизації у країнах Східної Європи" /Вашингтон, 1991/, Міжнародний круглий стіл "Реконцептуалізація політичної освіти та політичної соціалізації для ХХІ сторіччя" /Боу-Ратон, 1992/, Міжнародний семінар "Росіяни у близькому зарубіжжі" /Вашингтон, 1992/, Міжнародна конференція "Розвиток науки та зміни у суспільстві: досвід, проблеми, стратегії" /Київ, 1992/.

ГОЛОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі міститься виклад актуальності та міри розробленості теми дисертаційної праці, формулюються мета й завдання дослідження, розкриваються практична значимість і наукова новизна отриманих результатів.

У першому розділі "Теоретичні засади дослідження способу життя у процесах соціальної інтеграції та дезорганізації" здійснений теоретичний аналіз механізмів соціальної поведінки людей, інтегрованих у певну соціальну структуру, який дав змогу висунути концептуальну модель формування способу життя з урахуванням особливостей його детермінації за стабільних та нестабільних соціальних умов.

Запропонована концептуальна схема детермінації способу життя дозволяє, з нашого погляду: 1/ визначити роль і взаємозв'язок соціальних та індивідуальних чинників у процесі соціальної інтеграції індивідів; 2/ визначити особливості вивчення способу життя у стабільних та нестабільних соціумах; 3/ при проведенні повторного аналізу оцінити місце й значення окремих показників способу життя, використаних різного часу у різних конкретно-емпіричних дослідженнях, у загальному процесі соціальної інтеграції; 4/ обґрунтувати виокремлення із безлічі показників способу життя найбільш значимих при вивченні соціальної поведінки і психологічного стану людей за умов нестабільного суспільства.

Під способом життя у найширшому значенні цієї категорії розуміється структура видів і способів життєдіяльності людини. У рамках запропонованої концепції розкривається трьохкомпонентна структура способу життя, яка формується у взаємозв'язку нормативних, реальних та ідеальних компонентів під впливом ціннісно-нормативної системи суспільства, конкретних умов життя, психологічних властивостей та якостей суб'єкта життєдіяльності /мал. I/.

Під нормативною моделлю способу життя мається на увазі соціальний статус індивіда у системі суспільних відносин. Чимало авторів зводять визначення статусу до сукупності прав, привілеїв та обов'язків /Р.Лінтон, П.Лазарсфельд, В.Малиновський, Т.Шубтані та ін./ . Проте ці характеристики є, як на наш погляд, радше ознаками-наслідками статусу, ніж його визначальними чинниками. Реальна оцінка статусу залежить від значимості функцій, що їх виконує індивід, який має певне становище у суспільстві. Ця значимість, яка визначається актуальними потребами й можливостями

Спрямованість
детермінації
у стабільному
суспільстві

Спрямованість
детермінації
у нестабільному
суспільстві

ЦІННІСНО-НОРМАТИВНА СИСТЕМА

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС
/Нормативна модель
способу життя/

Соціальне
самопочуття

Реальні
умови
життя

СТИЛЬ ЖИТТЯ
/Реальна модель
способу життя/

Психологічне
самопочуття

ЖИТТЄВА ПЕРСПЕКТИВА:
мета і плани
/Ідеальна модель
способу життя/

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

Мал. 1. Концептуальна модель детермінації способу життя.

економічної та політичної стабілізації кожної конкретної суспільної системи, а зумовлює соціальну об'єктивність оцінки місця людини в системі суспільних відносин - її соціальний статус. Саме актуальні потреби й можливості стабілізації та зміцнення суспільної системи ведуть до формування критеріїв ранжування статусів у певну ієрархію. Ці критерії конкретизуються у ціннісно-нормативній системі суспільства.

Соціальний статус за допомогою взаємопов'язаних з ним ролей як нормативних зразків поведінки регламентує соціальну поведінку людини, котра посідає /або прагне посісти/ певне місце у структурі соціальних відносин. Інтегративна функція статусу й взаємопов'язаних з ним ролей полягає в тому, що формує у суспільній свідомості уявлення про те, що належить робити і як це належить робити. Суб'єктивна функція норми виявляється не тільки у рішенні суб'єкта дотримуватися неї, але й в очікуванні відповідної поведінки від інших людей. Інакше кажучи, норми, конкретизовані у ролях, не тільки авзадалегідь формують попередні ідеальні моделі поведінки, які дозволяють людині певним чином підготуватися до виконання соціальних функцій, але також і досить певні очікування /експектації/ - уявлення оточуючих, що індивід, який має певне становище, відповідно себе й поводитиме.

Соціальна визначеність статусу дає змогу людині співвіднести реальні моделі поведінки з очікуваними. Включення в нові ролі, пов'язане зі зміною соціального статусу, вимагає певної адаптації, механізм якої полягає у приведенні у відповідність реальної поведінки з очікуваною. І якщо об'єктивним показником соціальної адаптованості є міра відповідності структур видів діяльності та способів їх здійснення нормативній і реальній моделям способу життя, то суб'єктивно міра соціальної адаптації людини до свого становища у суспільстві виявляється в її соціальному самопочутті. Під соціальним самопочуттям звичайно розуміють емоційно-оціночне ставлення людей до системи соціальних відносин і свого місця у цій системі.

Ідеальна модель способу життя, яка відображає преференційний спосіб життя, формується у людини під впливом її індивідуально-психологічних особливостей, що включають цілий спектр психологічних якостей - від психофізіологічних, найбільшою мірою зумовлених її органічними особливостями, до соціокультурних якостей, сформованих у процесі соціалізації, в тому числі й під впливом цілісно-нормативною системи суспільства.

Якщо процес співвіднесення реального способу життя з нормативним являє собою соціальну адаптацію індивідуума, то процес співвіднесення реального способу життя з ідеальним - психологічну адаптацію. І якщо суб'єктивним показником міри соціальної адаптованості є соціальне самопочуття, то суб'єктивним показником міри психологічної адаптованості є психологічне самопочуття.

людини. Так само як передумовою соціальної адаптації є визначеність соціального статусу /соціальна визначеність/, передумовою психологічної адаптації є особистісна визначеність.

Під особистісною визначеністю мається на увазі міра сформованості у свідомості людини особистої життєвої перспективи, конкретизованої в життєвих цілях і планах /способах і засобах досягнення мети/. Усвідомлена життєва перспектива являє собою ідеальну модель способу життя.

У тому разі, коли нормативна, реальна та ідеальна моделі способу життя цілком збігаються, можна говорити про повну соціальну та психологічну адаптованість індивідуума до наявної соціальної системи. Але найчастіше ці моделі навіть у суспільстві, яке характеризується максимальною стабільністю, мають ту чи ту міру несбалансованості. Проте за стабільних соціальних умов і суспільство загалом, і групи, що складають мікросоціальне оточення індивідів, контролюють індивідуальні зміни способу життя окремих людей: такі зміни або заохочуються, якщо вони, на думку оточуючих, корисні для суспільної системи, або караються, якщо вони спрямовані на дезорганізацію.

У стабільному суспільстві, в якому зберігається соціальний контроль, різні компоненти способу життя /нормативні, реальні та ідеальні/ постійно перебувають у процесі встановлення балансу - зміна одних з більшим чи меншим успіхом впливає на зміну інших. Отже, за стабільних умов, коли ціннісно-нормативна система суспільства ґрунтується на всталених законах і традиціях, спрямованість детермінації способу життя - переважно соціальна. Вона здійснюється як духовним впливом чинливої ціннісно-нормативної системи, що безпосередньо впливає на формування соціокультурних якостей та установок особистості, наближаючи струнтуру ціннісних орієнтацій більшості членів суспільства до нормативних зразків, так і соціальним впливом, за допомоги приписаних нормативних моделей поведінки, які передбачають формальні та неформальні санкції до індивідуумів, спосіб життя яких відхиляється від нормативного.

У нестабільних же соціальних системах, головною ознакою яких є зруйнування їхніх ціннісно-нормативних підвалин, вирішальну роль відіграє афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості і поведінки людей. За умов, коли одна система цінностей відкинута, а інша ще не сформувала-

ся, у суспільстві немає ні однозначних критеріїв, які ранжують соціальні статуси, ні відповідних норм, які регламентують способи включення у соціальне життя. Головною характеристикою соціального статусу за умов дезорганізованого суспільства є невизначеність. У пошуках головних цінностей відбувається часта зміна критеріїв соціального статусу, інакше кажучи, у суспільстві, що трансформується, відбувається часта зміна цінностей-цілей, які визначають критерії ієрархії соціальних статусів. Цінності-засоби /норми/ часто не встигають сформуватися, тому або залишаються старими /й отже, не відповідними цілям/, або взагалі втрачають сенс.

За умов фактичної відсутності нормативної регуляції способу життя головною характеристикою стилю життя /реальної моделі способу життя/ є невсталеність. Ця невсталеність характерна і для структури видів діяльності, і для способів їх здійснення. При проведенні конкретних досліджень взаємозв'язку способу життя і психологічного стану об'єктивні показники стилю життя часто втрачають свою емпіричну цінність і значення. Оскільки процес формування способу життя й регуляції соціальної поведінки за умов нестабільного суспільства детермінується переважно індивідуальними особливостями, на перше місце виходить показники соціального самопочуття, а також особистісних якостей суб'єктів, котрим належить відіграти вирішальну роль в організації нової суспільної системи.

Викладені вище методологічні тези виваджені даними досліджень, проведених як до початку соціальних перетворень за досить стабільних умов соціалістичної суспільної системи /1976-1986 рр./, так і в період адекларованого на офіційному рівні і підтриманого масовою суспільною свідомістю переходу від тоталітарної системи соціалізму до демократичної системи, яка ґрунтується на загальнолюдських цінностях і соціально-економічних принципах ринкової економіки /1989-1992 рр./.

Аналіз впливу способу життя на психологічний стан особистості і соціальних груп дозволив виявити певні закономірності цих взаємозв'язків. Відзначимо один із головних висновків, які стосуються загальних закономірностей взаємозв'язку способу життя і психологічного стану в процесі соціальної інтеграції: головним чинником психологічного комфорту людини є особистісна визначеність її життєвої перспективи. Інакше кажучи, люди, котрі мали

певні життєві цілі й досить конкретні плани їх реалізації, перебували у значно благополучнішому психологічному стані у порівнянні з тими, чиї цілі й плани були невизначеними. Цілковита невизначеність призводила до вираженого психологічного дискомфорту, який є передумовою порушення психічного здоров'я.

Іншим важливим, з точки зору соціальної інтеграції, висновком є встановлення взаємозв'язку між соціальною та особистісною визначеністю: чим визначенішим є соціальний статус людини, тим частіше у його представників формується достатньо певна життєва перспектива. Й хоча для більшості категорій населення у стабільному суспільстві соціальний статус є достатньо визначеним, проте й у будь-якому стабільному суспільстві є досить великі групи, які об'єктивно потрапляють в анонімні умови соціального життя.

Сонайчисленнішою соціальною групою, яка має досить невизначений /з точки зору нормативних зразків поведінки/ статус практично у будь-якому суспільстві, є пенсіонери, вікові й рольові очікування щодо яких укладаються у досить невизначене формулювання "заслужений відпочинок". Отримані результати переконливо підтверджують запропоновану вище теоретичну модель соціальної інтеграції: 1/ особи, які мали у передпенсійному віці певні життєві цілі й конкретні плани їх реалізації, значно безболісніше адаптувалися до статусу пенсіонера й за всіма охопленими дослідженнями параметрами психологічного комфорту мали більш високі показники; 2/ серед осіб передпенсійного віку лише незначна частка людей мала певну життєву перспективу.

Іншим прикладом впливу невизначеності соціального статусу на психологічний стан можуть бути дані, отримані у результаті обстеження учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. При вивченні психологічного стану ліквідаторів було виявлено, що мірою ослаблення громадської уваги та інтересу до роботи з дезактивації й подолання радіологічних наслідків Чорнобильської катастрофи їхній психологічний стан погіршувався.

Проте все ж таки для більшості прошарків населення встановлене суспільство, яке висуває достатньо конкретні цілі перед різними соціальними групами, дозволяє практично кожному відчувати своє життя осмисленим усередині вузького зміненого прошарка. Чим вільнішою є нормативна структура, тим меншою мірою вона наперед визначає життєдіяльність людей. Але втрата соціальними інститу-

ціями і групами регулятивних функцій - аномія - призводить і до цілковитої дезорганізації тих соціальних структур, норми яких втратили своє регулятивне значення.

Головною суб'єктивною передумовою дезорганізації попередньої соціальної системи була масова підтримка відмови від старої системи головних цінностей, зафіксована у численних опитуваннях 1989-1990 рр.: стара система цінностей на цей час значною мірою вже була відкинута на рівні індивідуальної свідомості, а панівна ідеологія більшою мірою відображала здевіларовану систему цінностей, яку індивідууми приймали лише позірно під впливом загрози офіційних санкцій до порушників нормативних зразків.

Проте треба враховувати, що декларативне відкидання цінностей /як і їх декларативне прийняття/ є лише передумовою, а аж ніяк не найбільш дієвим елементом у реальному процесі перетворення суспільної системи. Навіть щиро проголошена єдність поглядів доло нових цілей-цінностей зазнає суворих випробувань у реальних процесах формування нової ціннісно-нормативної системи суспільства. Якщо у визначенні цінностей-цілі значно легше виокремити досить великі групи однодумців, то визначення цінностей-засобів, а також інституції санкцій - процес доволі тривалий, який погано піддається масовому усвідомленню й безконфліктному узгодженню.

Уявлення про таке співвідношення індивідуального й загально-го у процесах соціальної інтеграції є загальноприйнятною позицією у працях найавторитетніших соціологів, котрі зробили внесок у розробку теорії соціальної організації. І якщо нині психологічний стан населення, яке мешкає у державах, що переживають стадію становлення нової державності, викликає занепокоєність у багатьох представників політичної та духовної еліти, які вважають, що нинішній стан масової свідомості межує з безумством або навіть виходить за цю межу, то така оцінка є лише свідченням їхньої непоінформованості про загальні закономірності інтеграції та дезінтеграції суспільних систем з відповідними соціально-психологічними синдромами.

Оскільки у перехідних /нестабільних, дезорганізованих/ соціальних системах головними характеристиками способу життя загалом стають невизначеність і несталеність, то вирішальну роль у формуванні /організації/ нового суспільства /становленні державності, інституції громадянського суспільства тощо/ починають віді-

гравати особистісні особливості суб'єктів соціальної інтеграції /їхні потреби та ресурси/, які визначають можливості соціальної стабілізації, а також сукупні ефекти діяльності дезорганізованих індивідумів /новопосталі ціннісно-нормативні підсистеми/, які зумовлюють спрямованість процесу стабілізації /конкретний тип соціально-економічної та політичної системи, яка формується/.

Серед індивідуально-особистісних показників, які дозволяють діагностувати стан і прогнозувати розвиток суспільної системи, найважливішими нам уявляються, з одного боку, ціннісні орієнтації суб'єктів соціальної інтеграції /соціально-політичні, економічні, національно-державні, загальноетичні та ін./, які дозволяють проаналізувати спрямованість розвитку суспільної системи з точки зору загальноприйнятих демократичних цінностей, а з іншого - соціальне самопочуття і психологічна непохитність населення, позаяк вони визначають потенційні можливості стабілізації суспільства. При цьому варто звернути увагу на принципову відмінність між показниками соціального самопочуття /емоційно-оціночного ставлення людей до системи соціальних відносин і свого місця в суспільстві/ та психологічного стану, яка відображає психічне здоров'я населення. У повсякденному житті часто відбувається змішування цих показників, унаслідок чого підвищена запеклоість деформацією умов життя - нормальна реакція на ненормальні умови життя - сприймається як ті чи ті симптоми порушення психічного здоров'я.

Другий розділ "Психологічні ресурси подолання аномії та стабілізації суспільства" присвячена обґрунтуванню й аналізу системи показників психологічного стану населення та їх ролі у процесі стабілізації суспільства. Нагромаджені нами у багаторічних дослідженнях досвід використання різних психологічних показників для характеристики способу життя у стабільних та нестабільних соціальних умовах показав, що найбільш інформативними систематичними показниками психологічної непохитності є тривожність, загальна задоволеність життям і інтернальність.

Рівень тривожності є інтегральним психофізіологічним показником психічного здоров'я індивіда. Цей найбільш динамічний показник психологічного стану, пов'язаний з органічними психофізіологічними особливостями індивіда, дозволить визначити міру безпосередньої емоційної реакції на стресовий вплив досвілля.

Задоволеність життям - це найбільш усталений показник психо-

логічного стану, який відображає ставлення до життя загалом, загальний стан морального духу та психологічної непохитності щодо сильних стресогенних впливів.

Інтернальність як особистісна відповідальність за власну долю - інтегральна характеристика соціальних якостей особистості, яка відображає міру впевненості у власних силах та взаєвідносинах з цим активну життєву позицію, що передбачає не тільки можливість вистояти за психотравмуючих умов життя, але й активно впливати на перетворення цих умов.

За умов соціальної нестабільності має місце наростання занепокоєності перспективою розвитку економіки й падінням рівня життя, зростанням злочинності, міжнародних конфліктів та інших соціальними проблемами. Погіршення соціального самопочуття за умов анонії призвело до певних тенденцій у самодіагностиці психічного здоров'я населення, найбільш виражену з-поміж яких можна назвати "гіпердіагностикою". Під "гіпердіагностикою" у нашому контексті розуміється схильність до драматизації у визначенні психічного здоров'я населення. Так, опитування 1990-1992 років виявили, що більшість, оцінюючи почуття і стан оточуючих людей, вважала, що відбувається наростання негативних проявів психологічного стану /роздратованості, розлюченості, втомленості та ін./. Водночас оцінки власних якостей і стану /якщо вони не стосувалися ставлення до соціальних проблем/ мали набагато благополучніший вигляд.

Це протиріччя пояснюється тим, що оцінки психічного здоров'я ґрунтувалися на показниках соціального самопочуття /реакції на ті чи ті соціальні трансформації/. У цьому разі треба розрізнити занепокоєність - раціональне усвідомлене ставлення до соціальних проблем - природну нормальну реакцію на ненормальні умови, і тривожність - загальний психоемоційний стан людини, причиною підвищення рівня якого аж ніяк не завжди усвідомлюється людиною. Деяке підвищення рівня тривожності в моменти небезпеки також є нормальною реакцією організму, позаяк сприяє загальній мобілізації індивіда на подолання ситуації, яка становить загрозу для виживання. Проте підвищення рівня тривожності, яке сягає поза межі норми, є чинником, що дезорганізує життєдіяльність і призводить до руйнації психічного здоров'я.

Найбільш адекватною методикою вимірювання рівня тривожності у соціологічних дослідженнях, на нашу думку, є шкала Спілберге-

ра, адаптована Ю.Л.Ханіним і апробована нами у низці досліджень.

Дослідження соціального самопочуття й психологічного стану населення України, проведене у квітні 1992 року, виявило, що рівень тривожності населення у середньому наближається до горішньої межі норми, але не переходить її. Підвищення рівня тривожності спричиняють різні чинники, у тому числі й соціальне самопочуття /деморалізованість, цинізм, соціальна відчуженість/. Але найбільший вплив на рівень тривожності справляють особисті життєві умови та обставини. У людей, котрі пережили за рік, що передував опитуванню, важкі життєві події, рівень тривожності виходить за горішні межі норми й фактично може розцінюватися як один із симптомів психоневротичних відхилень. Найсильнішим стресогенним чинником, який сприяє підвищенню тривожності, є загальне порушення соматичного здоров'я.

Наближення показника тривожності до горішньої межі норми є досить типовим станом людей, які перебувають в умовах, що вимагають психологічної мобілізації. Тому можна зробити висновок, що психологічний стан населення України за умов аномії – нормальна психологічна реакція на нестабільні умови соціального життя.

Для вимірювання рівня загальної задоволеності життям використовувався шкала ILS /Index Life Satisfaction/, розроблена американськими психологами Б.Ньюгартен, Р.Хавігхартом і Ш.Тобіном /1961 р./, адаптована й використана нами при визначенні психологічного стану різних контингентів населення. Індекс задоволеності життям є достатньо сталим показником, зміна якого відбувається за умов дуже інтенсивного впливу чинників довкілля.

Порівняння особливостей впливу способу життя на психологічний стан людей у соціалістичному та у перехідному суспільствах виявляє такі закономірності.

1. У перехідному суспільстві, як і у стабільному, головним чинником, який визначає задоволеність життям, є особистісна визначеність життєвої перспективи: люди з певними особистими життєвими цілями й планами мають досить високі показники психологічного комфорту; й навпаки, відсутність життєвої перспективи негативно позначається на психологічному стані людини.

2. Загалом суб'єктивні чинники більшою мірою визначають психологічну непохитність, ніж об'єктивні. Так, наприклад, німа кореляція між мірою задоволеності життям і доходами /зарплата, середньомісячний дохід/ дорівнює 0,18 і 0,13 /відповідно, то

кореляція між задоволеністю життям та задоволеністю рівнем життя вище майже вдвічі /0,27/; зв'язок між об'єктивним станом здоров'я /захворваність/ й задоволеністю життям дорівнює -0,29, а зв'язок між задоволеністю життям та самооцінкою здоров'я дорівнює 0,43 та ін. Інакше кажучи, загальний оптимізм, який виявляється у системі ставлення людини до різних аспектів свого життя, дозволяє зберегти й загальну психологічну непохитність.

3. Якщо у стабільному соціалістичному суспільстві об'єктивні соціально-демографічні чинники /стать, вік, національність, матеріальний рівень та ін./ практично не справляли впливу на міру задоволеності життям /точніше, їх вплив позначався лише тією мірою, якою вони визначали соціально-психологічні особливості життєдіяльності/, то у перехідному суспільстві об'єктивні соціально-демографічні чинники, хоча й меншою мірою, ніж суб'єктивні, все ж таки позначаються на психологічній диференціації людей. Отже, одна з особливостей досліджуваного перехідного суспільства виявляється в тому, що соціально-демографічні чинники починають справляти безпосередній вплив на диференціацію населення за психологічними ресурсами подолання аномії.

На перше місце серед соціально-демографічних чинників, які визначають психологічну непохитність, виступає чинник віку. Вище вже зазначалося, що рівень тривожності у нестабільному суспільстві з віком істотно наростає. Відбувається також і значне зниження задоволеності життям. Якщо у інших груп населення загальний індекс задоволеності життям значимо не змінився /ширшим став лише його варіаційний розкид/, то у представників старших вікових груп, а надто у непрацюючих пенсіонерів, відбулося катастрофічне зниження індексу задоволеності життям. Пояснення цієї тенденції знайти неважко: і здоров'я, і матеріальні умови життя, і ціннісно-нормативна ідентифікація, і соціальна незатребуваність - усі ці чинники у сукупності зумовлюють виснаження психологічних ресурсів представників старшого покоління.

4. Загалом середній індекс задоволеності життям дорослого населення України істотно не змінився, що дозволяє зробити висновок про те, що у суспільстві є достатні психологічні ресурси подолання аномії. Песимістичні оцінки психічного здоров'я населення породжуються, по-перше, загальною особливістю аноміальних соціальних систем, для яких характерна драматизація масової свідомості оцінок психологічного стану з метою мобілізації всіх ре-

сурсів на подолання аномії, по-друге, погіршенням соціального самопочуття населення, яке викликане зруйнуванням нормативних зразків соціальної поведінки.

Однією з найважливіших соціальних характеристик особистості є психологічна якість, що має назву локус контролю /Дж. Роттер/. Ця якість пов'язана з тим, на кого й на що людина покладає головну відповідальність за події, що відбуваються.

Екстернальність-інтернальність локуса контролю є досить сталою властивістю особистості. У численних експериментальних дослідженнях виявлений зв'язок між рівнем інтернальності-екстернальності та різними формами поведінки: інтерналі на відміну від екстерналів менш схильні підкорятися тискові інших людей, виразніше реагують на втрату особистої свободи, активніше шукають інформацію, більше впевнені у собі та ін.

Умови соціалістичного патерналізму сприяють розвитку екстернальності - перекладання відповідальності за головні рішення на державні структури. Перехід до демократичного суспільства не може бути повноцінним без зміни психологічних підвалин розбудови нового суспільства - розвитку особистої відповідальності людей як за власну долю, так і за соціальні рішення та дії.

Проводжувані нами дослідження виявляли істотне переважання екстернальної позиції у різних контингентів населення. Згідно з даними дослідження, проведеного у квітні 1992 року на репрезентативній вибірці населення України, інтернальність притаманна менш ніж п'ятій частині опитаних /19%, натомість більшість населення /55% / займає екстернальну позицію. Аналогічну картину можна було спостерігати й у Росії: серед населення регіону, який межує із зоною будівництва Південно-Уральської АЕС /Челябінська область/, співвідношення інтернальності-екстернальності було приблизно таким самим. Це є одним із свідчень загальної тенденції формування екстернальної позиції особистості, яка формується за умов тоталітарного суспільства.

Аналіз особливостей формування інтернальності як необхідної психологічної засади розвитку демократичного суспільства дозволив виявити одну принципову тенденцію - молода генерація у новоствореному суспільстві долає екстернальну /утриманську/ позицію й відрізняється від старших генерацій готовністю відповідати за власну долю.

Психологічна ненаситність як функціонально-органічна засада

стабілізації суспільства й досягнення балансу між ідеальною та реальною моделями способу життя сама по собі не визначає соціальної спрямованості стабілізаційного процесу. Показники психологічного стану населення характеризують лише загальну перспективу соціального розвитку, можливості подолання аномії безвідносно до конкретного суспільно-політичного змісту цієї перспективи і відповідної нормативної системи. В якому конкретно напрямі - демократичному, авторитарному чи тоталітарному - піде суспільство, реалізуючи потенціал психологічної неохитності, залежить від преференційних суспільно-політичних орієнтацій населення, які ввадсадничують вибір економічної системи й політичної організації суспільства.

У третьому розділі "Соціально-політичні орієнтації населення і перспектива демократичного розвитку суспільства" розглянуті особливості політичного вибору населення України, його соціально-політичних орієнтацій і рівень розвитку політичної культури. Судячи за результатами низки репрезентативних республіканських досліджень, проведених у 1991-1992 роках, більшість мешканців України, які належать до різних соціальних груп і мешкають у різних регіонах, зорієнтовані на розбудову демократичного суспільства, яке ґрунтується на принципах політичного та економічного плюралізму, рівності всіх громадян перед законом, свободи особистості й соціальної справедливості.

Проте у тому й полягає суть "перехідної" системи соціально-політичних орієнтацій, що адекларовані цінності-цілі у політичній та економічній царинах не мають твердого оперття в адекватному виборі засобів діяльності. Виникає конфлікт іновачійних цілей та консервативних засобів, що був описаний Р.Мертоном як один із виявів аномії за умов дестабілізації суспільства. При переході від тоталітарної системи до демократії цей конфлікт виявляється у феномені, що розкрився (у наших дослідженнях) як паралельна орієнтація на демократичні цілі розвитку суспільства і тоталітарні засоби їх реалізації.

За сучасних умов дедалі більшої соціальної і психологічної напруженості на всіх рівнях соціальної системи триває активний пошук конкретних шляхів виходу із кризового стану. Попри те, що орієнтирами /принаймні, адекларованими/ є демократизація і розбудова правової держави, пропонувані засоби досягнення демократичних цілей мають розбіжний, а почасти й суперечливий характер.

У найзагальнішому вигляді можна виокремити два головних типи заходів, відмітних за своєю спрямованістю: радикально-демократичні та консервативно-тоталітарні. У нашому дослідженні, проведеному в 1990-1991 рр., типологізація заходів здійснювалася у відповідності з даними проведеного раніше експертного опитування. У результаті був складений перелік демократичних цілей суспільного розвитку /створення вільної економіки, свобода пересування та ін./ та консервативно-тоталітарних засобів /боротьба з нетрудовими доходами, наведення міцного порядку та ін./.

У двох репрезентативних опитуваннях дорослого населення Києва феномен паралельної орієнтації на взаємовиключні цілі й засоби виявився цілком очевидним. Люди, виховані тоталітарною системою влади, просто не уявляють собі, як інакше можна досягти певної соціальної мети, ніж боротьбою, "посиленням строгих вимог" і "наведенням міцного порядку". Чим більш розпливчатий характер мало репресивне формулювання /"нетрудові доходи", "талювання перебудови", "міцний порядок"/, тим більше людей висловлювалося на підтримку цього заходу. Загалом спостерігається більш широке розповсюдження демократичних орієнтацій у молоді. Проте орієнтації на репресивні засоби у свідомості молоді репрезентовані ненабагато менше, ніж у середньої та старшої генерації.

За вираженої амбівалентності соціально-політичних орієнтацій, в яких поєднуються спрямованість переважно на демократичні перетворення соціальних структур і підтримка тоталітарних заходів вирішення дедалі гостріших суспільних проблем, реальною є небезпека вихолощування демократичного змісту цілей суспільних перетворень. Ця небезпека зумовлена й особливостями посттоталітарних соціально-економічних орієнтацій, серед яких домінують лише орієнтація на "рівність у злиднях".

Так, навіть люди з рівнем доходу, який значно переважає середній /за об'єктивними критеріями/, як правило, зараховують себе до середнезабезпечених і вкрай рідко - до групи з доходом "вище середнього". Це означає, що процес формування середнього класу, який переважає у стабільних і демократичних країнах, в Україні перебуває на початковому етапі, коли більшість населення уявляє свою приналежність до нижчих прошарків суспільства і, відповідно, не вважає себе надто зацікавленим у збереженні стабільності та активній участі у політичному житті цього суспільства. Звідси й низький рівень політичної участі населення

ни у соціально-перетворювальних процесах. В Україні, судячи за даними наших досліджень, менш третини громадян беруть участь в організованій громадській діяльності й складають потенціал того, що може тлумачитися як громадянське суспільство з притаманними йому самодіяльними стосунками між людьми, здатними виявляти солідарність в обстоюванні своїх громадянських і людських прав.

У вирішальному для України як суверенної держави 1991 році головні структури влади /парламент і уряд/ не викликали довіри у більшості населення, яке не пов'язувало своїх надій і з результатами політичної боротьби у парламенті. У подальшому рівень довіри до політичних інституцій продовжував знижуватися, й передовсім - довіри до інституції багатопартійності. Враховуючи, що партії є однією з головних політичних інституцій демократичного суспільства, падіння рівня довіри до цієї інституції можна тлумачити як крок назад на шляху демократизації. Причому на тлі зростання недовіри до партій як до політичної інституції має місце зниження рівня незадоволеності процесом розвитку демократії в Україні.

Зафіксоване протиріччя - зростання задоволеності процесом демократизації при поглибленні недовіри до політичних партій - свідчить про досить низький рівень політичної культури населення, позаяк наявність у суспільстві партій, які ведуть легітимну боротьбу за голоси /довіру/ виборців, є одним з головних атрибутів демократичного суспільства. І якщо жодна з-поміж політичних партій не викликає довіри населення, то природним складником масової політичної свідомості мало б бути поглиблення незадоволеності процесом демократизації.

Отримані у результаті опитувань дані свідчать про те, що населення України підтримує здебільшого ненасильницькі форми протесту: чим більш вираженим є характер акції, тим у меншій частині населення вона дістає підтримку. Отже, можна говорити про базисний тип ставлення до соціального протесту - підтримку його легітимних форм, але поряд з ним існує й досить важливий для розвитку політичної ситуації тип особистості, зорієнтований на радикальне нелегітимне вираження протесту.

Узагальнюючи дані проведених опитувань, можна відзначити, що для "радикалів" більш характерна підтримка політичної опозиції та її лідерів, а для базисної особистості - Президента України. Серед радикалів значно вище рівень політичної ефективності і

менш виражений авторитаризм. Загалом же радикали ладні вдатися до нелегітимних акцій протесту частіше, ніж "помірковані", через політичні мотиви, але не частіше, ніж "помірковані", у разі наростання економічних труднощів. За всієї політичної чарівності цього типу, на світі копил безкорисливого борця за прогрес, не можна не бачити деякої його схожості з типажом раннього романтичного більшовизму і пізнього західного лівацтва, які своїм "безкорисливим" протестом породжували хвилі насильства й політичного терору. З урахуванням цих дуже ймовірних аномалій треба визнати, що перспектива перетворення цього політичного типу на базисний обтяжена радше небезпечною дестабілізацією, ніж прищвидженим просуванням до демократії. І той факт, що до останнього часу опозиція комуністичній владі спиралася саме на цей тип політичної свідомості, висуває перед партіями Демократичної опозиції, які втратили свого тоталітарного опонента, принципово нове завдання - завойовування авторитету серед представників поміркованої більшості.

У зв'язку з цим однією з найтривожніших тенденцій є недостатня політична компетентність населення, що виявляється у нездатності більшості мешканців республіки визначити свою політичну позицію з кардинальних питань суспільно-політичного розвитку України. Причому рік здобуття Україною незалежності характеризувався істотним збільшенням частки людей, які виявляють некомпетентність в оцінці та інтерпретації багатьох елементів політичного життя суспільства. Не вважаючи себе достатньо компетентними у вирішенні проблем вибору державно-політичного та економічного майбутнього своєї країни, люди, як правило, відзначають неспроможність вдіяти що-небудь навіть у тому випадку, якщо влада своїми рішеннями утискуватиме їхні права. Так, відповідаючи на запитання "Якби уряд ухвалив рішення, яке утискує інтереси народу, то чи змогли б Ви що-небудь вдіяти проти такого рішення?", лише 8% опитаних у січні 1991 року /у листопаді - 7%/ дали позитивну відповідь. Така низька самооцінка політичної ефektivності призводить до постійного відтворення сформованого за умов тоталітарної системи феномена "виученої соціальної безпорадності".

Підвищення політичної компетентності населення залежить від таких чинників, як компетентність і легітимність владних структур і політичних лідерів, наявність певної системи політичної соціалізації та політичної освіти, неможливість і компетентність

засобів масової інформації, а також певний рівень розвитку громадянського суспільства, який забезпечує можливість участі у політичному житті громадян з різними політичними поглядами й переконаннями. Теоретичні засади розбудови громадянського суспільства і правової держави мають бути відображені у програмах демократичної політичної освіти. Без створення такої системи, яка існує в усіх розвинених демократичних державах, неможливо забезпечити нормальний процес політичної соціалізації й формування громадянської свідомості.

У четвертому розділі "Соціальне самопочуття населення і тенденції формування ціннісно-нормативної системи суспільства" показано, що оскільки соціальне самопочуття людини визначається мірою відповідності реальної та нормативної моделей способу життя, то у перехідному суспільстві з тотальним поширенням аномії, коли стара ціннісно-нормативна система зруйнована, а нова ще не сформована, соціальне самопочуття багатьох людей, раніше інтегрованих у жорстку систему соціальних відносин, характеризується насамперед відчуттям втрати свого місця в суспільстві, дедалі ширшим почуттям незатребуваності за нових соціальних умов.

Соціальна затребуваність є, з нашого погляду, найбільш узагальненим показником соціального самопочуття. Складниками інтегративного показника соціальної затребуваності є міра задоволеності людини своїм становищем у суспільстві загалом, міра задоволеності тим, що вона дає суспільству, і тим, що вона від нього отримує.

Репрезентативне дослідження соціального самопочуття населення України, проведене у квітні 1992 року, дозволило установити, що рівень соціальної затребуваності був настільки низьким, що правільніше говорити про масову поширеність почуття соціальної незатребуваності, яка призводить до відчуженості людей від суспільства. Близько половини дорослого населення України /51%/ тією чи тією мірою не задоволені своїм становищем у суспільстві; третині /33%/ важко визначити й поцінувати своє становище; задоволених же лише 16%. Три п'ятих населення не задоволені тим, що вони отримують від суспільства /соціальною винагородою/; задоволених - 9%. Лише близько чверті населення задоволені власною соціальною віддачею; не задоволених - 24%, а більшості важко визначити міру задоволеності тим, що вони самі приносять суспільству.

На початку серпня 1991 року, оцінюючи систему соціальних статусів у країні, більшість людей бачили своє місце на досить низьких щаблях соціальної ієрархії - середнє значення оцінки свого соціального статусу дорівнювало 2,5 бала за п'ятибальною шкалою /при середньому значенні шкали - 3,0/. Аналіз отриманих даних показав, що більшість людей схильні до заниження оцінки свого становища у суспільстві всупереч навіть власним критеріям оцінки соціального статусу. Занижена оцінка свого соціального становища є побіжним показником кривдження почуття соціальної затребуваності.

Сумарний індекс соціальної затребуваності, який варіює від 0 до 100 /де 50 балів - середина точка шкали, значення нижче її свідчать про незадоволеність соціальною затребуваністю/, в середньому для населення України дорівнював 36 балам. Зруйнування нормативних моделей, навіть за його масової підтримки, при відсутності нових нормативних зразків з гарантованою інституційною підтримкою призвело до збільшення соціальної незатребуваності представників практично всіх головних соціальних груп. У загальній структурі населення практично неможливо виявити досить великі соціальні групи, більшість представників яких ідентифікували б себе в суспільстві, що переживає процес соціальних перетворень, і відчували б себе потрібними й корисними перетворювачами суспільства.

Численні дані опитувань 1990-1991 рр. свідчили про наростання песимістичних настроїв, які відображалися у переважно негативній оцінці різних боків свого способу життя й у дедалі більше вираженому песимізмі при прогнозі свого становища у майбутньому. При емпіричному дослідженні соціального самопочуття населення України була застосована спеціальна методика вимірювання міри деморалізованості, викликані загальною реакцією на аномію. Шкала аномійної деморалізованості була розбудована на базі методики Макклоскі-Сроула, адаптованої Н.М.Половим і апробованої нами 1990 року на репрезентативній вибірці населення м.Києва. Сумарний індекс, який репрезентує "сирий" бал, що варіює від 0 до 18 балів, перераховувався у стобальну шкалу.

Отримані дані дозволили зробити висновок про те, що у квітні 1992 року аномія викликала високу міру деморалізованості практично всіх прошарків населення України. Середній індекс деморалізованості дорівнював 75 балам; та чи та міра деморалізова-

ності була притаманною для 85% населення. Порівняльний аналіз різних категорій населення показав, що попри певні відмінності /наприклад, чим молодшою є людина і чим вище рівень її освіти, тим меншою мірою аномія спричинює деморалізацію/ значення індексу нижче 67 балів не зафіксовано у жодній демографічній групі населення.

Але навіть якщо не проводити спеціальні дослідження з вимірюванням міри деморалізованості населення, високий рівень цього стану можна зафіксувати у певних проявах масової свідомості. Як один з таких показників у соціології розглядається зростання апокаліптичних настроїв і висловлювань /Т.Беккер/. Широке тлумачення "загибелі", "катастрофи" як імовірних або навіть таких, що вже настали, може інтерпретуватися як показник деморалізованості, яка викликає потребу нормативної реакції на аномію. Дані моніторингу 1990-1992 рр. показують збільшення частки населення, яке прогнозує катастрофу при визначенні перспектив економічного розвитку України.

Аналіз зв'язку деморалізованості людей з їхніми соціально-політичними орієнтаціями /як передумовами формування ціннісно-нормативних систем/ показав, що особи, зорієнтовані на капіталістичний шлях розвитку й запровадження ринкових принципів економіки, деморалізовані меншою мірою, ніж ті, хто зорієнтований на стару ідеологічну систему /соціалістичні принципи державного устрою/ або взагалі не може визначити свою громадсько-політичну позицію. Отже, орієнтації на нові цінності-цілі певною мірою допомагають подолати деморалізацію, спричинену зруйнуванням попередніх засад ціннісно-нормативної регуляції. Проте аналіз орієнтації на засоби досягнення у розбудові й обстоюванні нових цінностей показав, що люди, які не піддаються економічній деморалізації, значно частіше ладні удатися до нелегітимних засобів боротьби за свої інтереси /незаконним страйкам, захопленням будівель, створенню незаконних збройних формувань та ін./.

Отже, відсутність деморалізованості сама по собі ще не є показником відсутності неконструктивного впливу аномії й передумовою формування власне ціннісно-нормативної системи. Ситуація, яка характеризується прийняттям цінності-цілі й при цьому відсутністю інституційних цінностей-засобів, Р.Мертон розглядав як власне аноміяну /на прикладі американського суспільства 20-30-х років/. Нам уявляється, що це ненормативна реакція на аномію -

байдужість до засобів досягнення мети. Інтеріоризована "неупередженість" щодо засобів досягнення мети /власне щодо норм/ призводить до формування цинізму. Під цинізмом розуміється така реакція на відсутність норм, за якої ця відсутність норм стає індивідуальною нормою свідомості й поведінки. Одним з найважливіших складників цинізму є висока міра недовіри не лише до норм поведінки, але й до людей загалом.

У дослідженні соціального самопочуття вимірювався також і рівень цинізму /як методика вимірювання використовувалася шкала цинізму із тесту MMPI, адаптована й рестандартизована І.Н.Гільшевою та ін./ . Результати аналізу свідчать, що при загальному досить високому рівні цинізму значиме його підвищення характерне для людей, зорієнтованих на розбудову держави на нових ціннісних засадах: капіталістичної /за західним зразком/ або національно-державної, яка розвивається "на своєму власному шляху". Деяко меншою мірою схильні до цинізму особи, які підтримують стару систему цінностей, і ті, хто взагалі не може визначити свої орієнтації. Проте ці групи людей характеризуються, як відзначалося вище, великою мірою аномійної деморалізованості.

Цинізм як ненормативна реакція на аномію, пов'язана з відсутністю орієнтацій на легітимні методи досягнення цілей, у певний період часу істотно ускладнює й гальмує процес демократичних перетворень і фактично призводить до поглиблення аномії, яка сприяє формуванню не демократичного, а анархічного суспільства.

Розвиток аномійної деморалізації /завнепад духу, розгубленість/ у кінцевому підсумку найчастіше породжує нормативну реакцію на аномію. За умов тривалої відсутності нормативних регуляторів поведінки, коли багатьом здається, що за таких умов трапитися може "все, що завгодно", майже автоматично, вважає Г.Беккер, постають вимоги "повернення до старого доброго часу" і починаються пошуки "авторитетного тлумача" - лідера /вождя/, який знає правильні способи дій і може примусити "інших" їх виконувати.

Отже, на базі аномійної деморалізації досить імовірно є формування двох типів ціннісно-нормативних підсистем: традиційно-архаїчної /яка ґрунтується на вимозі повернути стару систему цінностей/ та авторитаристської /яка ґрунтується на потребі приведення до влади сильної особистості, котра зможе встановити

"новий міцний порядок"/. Якою мірою для України у період становлення нової державності характерне поширення цих двох ціннісно-нормативних підсистем?

Потреба повернутися до старої системи цінностей виявляється передовсім у виникненні досить невизначеного почуття ностальгії "за старим добрим часом". В одному з опитувань, проведеному наприкінці 1991 року, на запитання "Чи згодні Ви, що раніше люди жили краще?" понад двох третин опитаних дали ствердну відповідь, попри те, що у запитанні навмисне не конкретизувався відтинок часу "раніше". Такі результати виявляють загальне почуття соціальної ностальгії, а не конкретну виражену порівняльну оцінку.

Ностальгічні настрої самі по собі - це не ціннісно-нормативна підсистема /позаяк тут не конкретизуються цінності-цілі, й під минулим можуть матися на увазі різні його історичні етапи та суспільно-політичні системи/, але ностальгія по якомусь минулому, "коли у суспільстві був певний порядок", є досить серйозною емоційною базою підтримки конкретних політичних програм повернення до будь-якої з попередніх політичних систем, якщо вони будуть заявлені достатньо авторитетними політичними силами.

Однією з найважливіших умов переходу від суспільств закритого типу /традиційно-общинних, тоталітарних/ до відкритого демократичного суспільства є перехід від ізоляціоністських принципів /територіальних, соціальних, ментальних/ функціонування соціальної системи до принципів доступності й співробітництва. Психологічною засадою соціального співробітництва є толерантність - терпимість до представників різних соціальних груп, до яких сам індивідум не належить. Дослідження національної толерантності населення України дозволило виявити низку особливостей, які свідчать про досить широку розповсюдженість ізоляціоністських установок.

У дослідженні, проведеному в квітні 1992 року, була використана методика Богардуса - шкала соціальної дистанції, апробована нами 1991 року на репрезентативній вибірці мешканців м. Києва. Ця методика дає змогу визначити соціальну дистанцію, на яку людина згодна наблизити представників різних національностей. Отримані дані свідчать про те, що на досить близьку дистанцію /родичів, друзів, сусідів/ більшість мешканців України готові допустити переважно представників тих національностей, які традиційно мешкають на території України /українців, росіян, біло-

русів, євреїв, поляків/. Більшість національностей, виключених до опитувального переліку, масова свідомість відсуває за межі близьких контактів і допускає переважно як гостей України /у тому числі й представників тих економічно розвинених країн, спосіб і рівень життя яких оцінюється значно вище, ніж свій власний, - американців, французів, німців/.

Перелік національностей, які у нашому дослідженні потрапили до найбільш відторгнених /грузини, кримські татари, цигани/, дозволяє припустити, що причиною такого відторгнення є зв'язок у свідомості населення України цих національностей із загрозою міжнаціональних зіткнень. І якщо відторгнення представників національностей, які у масовій свідомості так чи так асоціюються з міжнаціональними конфліктами, ще можна пояснити певною обережністю, сформованою за умов загострення міжнаціональних чвар у різних регіонах колишнього Радянського Союзу, то відособлення від представників національностей, чий спосіб життя і політична система уявляються достатньо призабланими як модель власного способу життя, може знайти пояснення лише у загальних установках на відособленість від усіх "чужих".

Отже, загальна обережність та обачливість, що дозволила зберегти біля-монаш тривкий мир в Україні, має й зворотний бік - формування і зміцнення безперспективного, з точки зору розбудови економічно розвиненої цивілізованої держави, феномена психологічного відособлення практично від усіх національностей, стосовно яких відсутній тривалий історичний досвід спільного замешкання. Загалом у соціологічній теорії установки на ізоляціонізм розглядаються як передумова формування традиціоналістських орієнтацій, тобто орієнтацій на збереження замкненої системи цінностей, яке перешкоджає розвитку демократичного суспільства.

Одним із проявів традиціоналістських орієнтацій є патерналістські установки населення. Соціалістична система, яка нині декларативно відкидається більшістю населення, сформувала досить виражений соціально-психологічний феномен, який має різні категоріальні визначення у різних науках /"патерналізм" - у соціології, "виучена безпорадність" - у психології, "політична неадекватність" - у політології/ і головною суттю якого є відсутність у людини особистої відповідальності не лише за долю суспільства загалом, але й за власну долю.

Дослідження виявляють широке розповсюдження патерналістських

установок і носьогодні. Так, наприклад, на запитання про те, хто ж повинен перебрати на себе відповідальність за матеріальне становище людей, лише 17% відповіли, що людина передовсім має розраховувати на власні сили, решта ж покладала відповідальність на державні структури різного рівня. Такі традиційно-патерналістські очікування як один з можливих типів подолання аномії можуть призвести до повернення соціалістичних принципів влаштування суспільства.

У результаті аналізу різних інтегральних показників соціального самопочуття населення України у перехідний період розвитку суспільства в четвертому розділі зроблені такі головні висновки.

1. За умов зруйнування старої та несформованості нової ціннісно-нормативної системи суспільства соціальне самопочуття населення характеризується вирай високим рівнем аномійної деморалізованості як емоційної реакції на дедалі ширшу соціальну незадоволеність, яка ініціює соціальну відчуженість і песимістичні оцінки перспектив розвитку суспільства.

2. Раціоналізація реакції на аномію виявляється у виникненні й конкуренції ціннісно-нормативних підсистем, кожна з яких потенційно визначає шлях соціально-політичного розвитку суспільства. Проведені дослідження дали змогу окреслити мозаїчну картину паралельного співіснування взаємовиключних ціннісно-нормативних підсистем, кожна з яких за певних умов може стати панівною: демократичні орієнтації та установки; традиціоналізм /звертання до минулого "взагалі"/; соціальний ізоляціонізм /характерний для архаїчних суспільств/; патерналізм /ціннісний складник тоталітарного суспільства/; соціальний цинізм /ціннісна основа анархічного суспільства/.

3. Як для індивідуальних соціально-політичних орієнтацій, так і для ціннісно-нормативних підсистем різних соціальних груп за умов нестабільного суспільства характерною рисою є амбівалентність. Амбівалентність виявляється, по-перше, в тому, що досить поширеними є взаємовиключні ціннісно-нормативні підсистеми, по-друге, в тому, що суперечливі системи цінностей характерні не для різних соціальних груп, конкуренція між якими могла б призвести врешті-решт до установлення ієрархічної системи, а фактично для кожної з великих соціальних груп, і, нарешті, по-третє, амбівалентність виявляється у суперечливих поєднаннях цінностей-цілей і цінностей-засобів.

У закінченні подані загальні висновки, які визначають перспективу розвитку досліджень, пов'язану передовсім з можливістю на основі виокремлених та апробованих показників здійснювати моніторинг психологічного стану й соціального самопочуття населення за умов динамічних змін суспільної системи.

Головний зміст дисертації репрезентований у таких публікаціях:

1. Киев - 1990-1991. Социологические репортажи.- Киев: Наукова думка, 1992.- 129 с. /у співавторстві з Є.І.Головахов та М.М.Чуриловим/.

2. Психология человеческого взаимопонимания.- Киев: Политиздат Украины, 1989.- 189 с. /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

3. Отношение к политике, властным структурам и политическим лидерам // Политическая культура населения Украины.- Киев: Наукова думка, 1993.- С.29-41.

4. Готовность населения к различным формам социального протеста // Там же.- С.42-52.

5. Социально-демографические и личностно-мотивационные факторы психологического состояния // Человек в экстремальной производственной ситуации /опыт социологического исследования ликвидаций последствий аварии на Чернобыльской АЭС/.- Киев: Наукова думка, 1990.- С.105-120.

6. Обоснование методики исследования // Там же.- С.87-94 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

7. Социальный статус и стиль жизни личности // Стиль жизни личности.- Киев: Наукова думка, 1982.- С.286-306.

8. К построению системы показателей стиля жизни личности // Там же.- С.268-286 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

9. Критерии и принципы разумной организации жизни // Разумная организация жизни личности.- Киев: Наукова думка, 1989.- С.88-104 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

10. Информационные потребности ученых.- Киев: Ин-т философии АН УССР, 1990.- 90 с.

11. Роль соціална // Українська Радянська Енциклопедія.- Київ, 1983.- Т.9.- С.448.

12. Структурно-функціональний аналіз // Там же.- Київ, 1984.- Т.11.- Ч.1.- С.31.

13. Соціологічний підхід до періодизації життєвого візку особи // Філософська думка.- 1983.- № 1.- С.57-58.

14. Подготовка к выходу на пенсию как условие адаптации к статусу пенсионера // Социологические исследования.- 1979.- № 3.- С.101-107.

15. Социально-психологические особенности адаптации личности к статусу пенсионера // Старение и адаптация.- Киев: ВНМОГИГ, 1980.- С.112-115.

16. Роль семьи в проведении досуга пенсионеров и их социальной адаптации // Геронтология и гериатрия. Ежегодник.- Киев: ВНМОГИГ, 1982, 1982.- С.156-160.

17. Старшее поколение в современной семье // Семья и общество.- М.: Наука, 1982.- С.39-58 /у співавторстві з Н.Н.Сачук/.

18. Problems of the aging family in modern society: sociological aspect // Materials of Interregional seminar OON "Changing families: relevant social welfare strategies". - Moscow.- 1984.- 63 p.

19. Die social-hygienische Begründung der Vorbereitung auf das Rentenalter // Z.Alternaforsch.- 1981.- № 5.- S.427-434 /у співавторстві з Н.Н.Сачук/.

20. Духовні потреби людей похилого віку: особливості формування і задоволення // Філософська думка.- 1984.- № 5.- С.22-23.

21. Возрастные особенности динамики образа жизни после прекращения трудовой деятельности // Современные проблемы прикладной социологии и социальной психологии в трудовых коллективах.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1984.- С.71-73.

22. Особенности отношения к жизни на поздних этапах жизненного пути // Жизненный путь личности.- Киев: Наукова думка, 1987.- С.236-247.

23. Легенда о радиофобии // Философская и социологическая мысль.- 1989.- № 1.- С.51-59.

24. Круги общения и уровни понимания // Философская и социологическая мысль.- 1989.- № 3.- С.102-109 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

25. Разум, эмоции и регуляция поведения // Философская и социологическая мысль.- 1989.- № 4.- С.108-117 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

26. Психологические правила общения // Философская и социологическая мысль.- 1989.- № 5.- С.97-104 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

27. Индекс жизненной удовлетворенности: применение методики

измерения психологического состояния личности в социологических исследованиях // Методы социологических исследований. Тезисы 3 Всесоюзной конференции.- М.: Институт социологии АН СССР.- 1989.- С.37-40.

28. Съезд глазами избирателей // Философская и социологическая мысль.- 1989.- № 10.- С.50-53 /у співавторстві з М.М.Чуриловим/.

29. Возраст социальный // Социологический словарь.- Киев: Политиздат Украины, 1990.- С.315-316.

30. Возрастно-ролевые ожидания // Там же.- С.316-317.

31. Социология медицины // Там же.- С.281-282.

32. Тесты // Там же.- С.260-263.

33. Роль социальная // Там же.- С.92-93 /у співавторстві з А.О.Ручкою/.

34. В условиях социальной напряженности // Под знаменем ленинизма.- 1990.- № 16.- С.59-63 /у співавторстві з Є.І.Головахою/.

35. Киев: демократия с тоталитарным подсознанием. Результаты социологических исследований // Вестник информационного агентства Factum.- 1990.- № 13.- С.9-13 /у співавторстві з Є.І.Головахою/.

36. Накануне выборов // Философская и социологическая мысль.- 1990.- № 8.- С.21-24 /у співавторстві з Є.І.Головахою та М.М.Чуриловим/.

37. Отношение к привилегиям // Философская и социологическая мысль.- 1990.- № 9.- С.19-22 /у співавторстві з Є.І.Головахою/.

38. Методический эксперимент в изучении общественного мнения // Проблемы изучения и использования общественного мнения в условиях демократизации советского общества.- Горький: Горьк. ун-т, 1990.- С.24-27.

39. Доверие и правительству // Философская и социологическая мысль.- 1990.- № 7.- С.30-32.

40. Проблема двуязычия: межличностное и социальное общение // Философская и социологическая мысль.- 1991.- № 3.- С.43-46.

41. Общественное мнение о современном состоянии и перспективе развития атомной энергетики // Социологические исследования.- 1991.- № 8.- С.51-55 /у співавторстві з Є.І.Головахою та М.М.Чуриловим/.

42. Inter-Ethnic Relations and Ethnic Tolerance in Ukraine // "Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe", Jerusalem.- 1991.- V.14.- P.27-30 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

43. Технологія соціологічного дослідження // Український обозреватель.- 1992.- № 4-7, 9-12; 1993.- № 1-2.

44. Мнения и оценки врачей-психиатров Украины по актуальным вопросам психиатрической службы // Обзорение психиатрии и медицинской психологии имени В.М.Бехтерева.- 1992.- № 2.- С.41-50 /у співавторстві з Є.І.Головахов та С.Ф.Глузманом/.

45. First Ukraine Psychiatry Poll released // The Psychiatric Times.- May 1992.- P.48-49 /у співавторстві з Є.І.Головахов, С.Ф.Глузманом/.

46. Демократизация и правовая культура личности // Философская и социологическая мысль.- 1992.- № 8.- С.3-11 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

47. Готовність населення України до соціального протесту // Політологічні читання.- 1992.- № 2.- С.28-38.

48. Интерес населения Украины к деятельности Верховного Совета // Украинский вестник братства Postfactum 1992.- № 1.- С.8-9 /у співавторстві з Є.І.Головахов/.

49. The development of Jewish national-cultural autonomy in Ukraine: public opinion and the attitudes of local authorities // Jews and Jewish topics in the Soviet Union and Eastern Europe.- 1992.- N 2.- P.

/у співавторстві з Є.І.Головахов/.

50. Political consciousness, legitimacy, and personality: transition from totalitarianism to democracy in the Ukraine // R.Farne /Ed./ Reconceptualizing politics, socialization, and education: international perspectives for the 21-st century.- Oldenburg: Universitet, 1993.- P.139-152

/у співавторстві з Є.І.Головахов/.

51. Методика измерения жизненной удовлетворенности // "Lifeline" и другие новые методы психолого-биографического исследования.- М.: Прогресс, 1993.- С.97-105.

52. Проблема национальной толерантности на Украине // Там же.- 1993.- № 3.- С.13-16.

L62703

#B. 28.007

AB 28.007